

УДК 321.64

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-5\(65\)-3](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2022-5(65)-3)

Людмила КРИВА

директор Центру координації наукових видань та розвитку міжнародного співробітництва,
Міжрегіональної Академія управління персоналом, вул. Фрометівська, 2, Київ, Україна, 03039
ORCID: 0000-0002-8766-1543

Liudmyla KRYVA

Director of the Center of Scientific Publications Coordination and Development of International Cooperation
Interregional Academy of Personnel Management, Interregional Academy of Personnel Management,
Frometivska str., 2, Kyiv, Ukraine, 03039
ORCID: 0000-0002-8766-1543

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ТРАДИЦІЙ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ (НАПРИКІНЦІ 1980-Х – СЕРЕДИНИ 1990-Х РОКІВ ХХ СТ.)¹

PARTICULARITIES OF FORMING DEMOCRATIC TRADITIONS IN POLAND AND UKRAINE (THE LATE 1980S – THE MID-1990S OF THE 20TH CENTURY)

У дослідженні проведено аналіз особливостей процесів зародження та розвитку демократичних традицій Польщі та України періоду кінця 1980-х – середини 1990-х років та з'ясовано основні відмінності у демократичних трансформаціях, що відбулися в Польщі та Україні. Демократичний транзит, який розпочався в країнах соціалістичного табору Центральної та Східної Європи, послужив відповіддю на тоталітарне панування політичних режимів, на неефективність існуючої системи управління та господарювання. З'ясовано, що демократичні зміни у країнах Центральної та Східної Європи не мали єдиної універсальної моделі формування демократії, їх транзит відбувався під впливом історичних та культурних чинників із посиленням етнічної та національної проблематики. Процес змін передбачав ліберальні політичні підходи, інституалізацію громадянських прав і свобод; ліквідацію колишніх політичних інститутів; демократизацію нового політичного режиму; соціально-політичну адаптацію громадян у нову систему. Перехід пострадянського простору до демократії спричинили: низька легітимність авторитарних режимів та економічна неспроможність, поява значної кількості освіченого середнього класу, соціально-політична поляризація, зміни в політиці зовнішніх акторів. Визначено основні напрями змін у політичній системі Польщі: ствердження основ плюралізму в політичній сфері; легалізація політичної опозиції, конституційний поділ влади; становлення інститутів демократичного парламентаризму. Польська державність мала в своїй основі історичні передумови підтримки демократичного соціалізму, компроміс еліт, плюралістичні погляди в політичній сфері, підтримку ринкового реформування, легалізацію політичної опозиції, становлення інститутів демократичного парламентаризму. Тоталітарна спадщина в Україні періоду реалізації демократичних змін загальмувала формування дієвих державних інститутів та потужної національної спільноти, а подальша демократизація не врахувала національну специфіку, виявила некерованість ліберальних підходів, отримавши довгострокове домінування комуністичних політичних сил.

Ключові слова: демократія, політичні трансформації, Україна, Польща, традиція, процеси державотворення.

The study analyzed the peculiarities of the processes of birth and development of the democratic traditions of Poland and Ukraine in the period of the late 1980s – mid-1990s and clarified the main differences in the democratic transformations that took place in Poland and Ukraine. The democratic transition, which began in the countries of the socialist camp of Central and Eastern Europe, served as a response to the totalitarian rule of political regimes, to the inefficiency of the existing system of management and management. It was found that the democratic changes in the countries of Central and Eastern Europe did not have a single universal model of the formation of democracy, their transit took place under the influence of historical and cultural factors with the strengthening of ethnic and national issues. The process of change involved liberal political approaches, institutionalization of civil rights and freedoms; liquidation of former political institutions; democratization of the new political regime; social adaptation of citizens to the new system. The transition of the post-Soviet space to democracy was caused by: the low legitimacy of authoritarian regimes and economic failure, the emergence of a significant number of educated middle class, socio-political polarization, changes in the politics of external actors. The main directions of changes in the political system of Poland are determined: affirmation of the foundations of pluralism in the political sphere; legalization of political opposition, constitutional separation of powers; formation of institutions of democratic parliamentarism.

¹ Стаття підготовлена в рамках реалізації проєкту «Грант на старт» університету імені Миколая Коперника в м. Торунь (Республіка Польща).

Polish statehood was based on the historical prerequisites of support for democratic socialism, compromise of elites, pluralistic views in the political sphere, support for market reform, legalization of political opposition, establishment of institutions of democratic parliamentarism. The totalitarian legacy in Ukraine during the period of implementation of democratic changes inhibited the formation of effective state institutions and a powerful national community, and subsequent democratization did not take into account national specificities, revealed the ungovernability of liberal approaches, resulting in the long-term dominance of communist political forces.

Key words: *democracy, political transformations, Ukraine, Poland, tradition, state formation processes.*

Постановка проблеми. Наприкінці 1980-х – початку 1990-х років ХХ ст. посилювалися соціальні трансформації та відбулися зрушення в напрямі переходу від авторитарних комуністичних суспільств до демократичних норм і практик існування держав в подальшому. Суттєві демократичні процеси, поглиблення ліберальної ідеології, зникнення соціалістичного способу функціонування держав, упровадження основ ринкової економіки реалізувалися на території Центральної та Східної Європи. Подальший вступ до ЄС і глибока транснаціональна інтеграція допомогли забезпечити підтримку демократичним перетворенням у постсоціалістичних країнах. Але процеси побудови демократичних суспільств є достатньо складними, неоднорідними та передбачають постійного поглиблення розпочатих реформ, ствердження принципів верховенства права, плюралізму, свободи слова та інших демократичних складників. В той же час, історичні передумови, національна ментальність, політичні особливості реалізації трансформаційного переходу до демократії визначили подальший розвиток постсоціалістичних держав, про що свідчить досвід таких країн як Польща та Україна.

Аналіз останніх публікацій за тематикою. Проблематика особливостей процесів формування демократичних традицій Польщі та України послужила основою для досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців, а саме: В. Буркало, В. Бусленко, М. Вегеш, М. Спур, Р. Кополовець, Н. Марадик, І. Милосердна, Ю. Окуньовська, Ю. Остапець, В. Савка та ін. В той же час, для українського контексту актуальним залишається досвід європейських трансформаційних процесів, які визначаються її модернізаційним досвідом, приєднанням до ліберально-демократичних цінностей шляхом інтеграції у ЄС, поєднанням демократичних інститутів та національних особливостей управління, зміною підходів у політичній культурі.

Мета роботи – дослідження особливостей процесів формування демократичних і державотворчих традицій Польщі і України як сучасних європейських держав.

Виклад основного матеріалу. Активізація процесів політичних та соціально-економічних змін, що мали тенденцію до ствердження демократії у 1990-х роках. у країнах Центральної та

Східної Європи, дозволила науковцям ввести поняття «демократичного транзиту», яке відобразило суттєві трансформації суспільно-політичного устрою. Започаткування у другій половині 1980-х років у країнах Центральної та Східної Європи політичних трансформацій, демонтувало систему, яка базувалася на плановій економіці, централізованому управлінню, комуністичній ідеології. А вже наприкінці 1990-х років, першого посткомуністичного десятиліття, Центральна та Східна Європа широко розглядалася як реальна історія успіху демократії. Стрімке знищення авторитарних режимів, які сформувалися та несуттєво видозмінювалися після Другої світової війни, було спричинене низкою зовнішніх і внутрішніх причин [1].

Прийнятний перехід до демократії передбачав по стадійну еволюцію: ліберальні підходи до політичного простору, інституалізація громадянських прав і свобод; ліквідація найбільш неспроможних інститутів колишнього політичного устрою; демократичні засади, що визначено нормами, процедурами та інститутами нового політичного режиму (проведення вільних виборів, об'єднання демократичної політичної системи); соціальне вбудовування до нової системи громадян [2].

Враховуючи неоднозначність формування демократичних основ у колишніх соціалістичних країнах, варто звернути увагу на особливостях зазначених змін:

- неможливість виокремлення єдиної універсальної моделі чи загальних характеристик формування демократії як політичного устрою та умов суспільного функціонування;
- вплив історико-культурних, духовно-ментальних, географічних та інших умов на специфіку етапів демократичного переходу окремих країн;
- наявність тісного зв'язку демократичних змін з суттєвим посиленням етнонаціональної проблематики.

До основних факторів, які сприяли переходу до демократії пострадянського простору можливо віднести: зниження легітимності авторитарних режимів, їх економічні невдачі; підвищення рівня життя, покращення освіти та збільшення міського середнього класу; зміни в політиці зовнішніх акторів; демонстраційний ефект демократичних переходів для формування моделей щодо подальшої

демократизації; рішучість консервативних груп середнього та вищого класу усунути ліві ідеологічні рухи від політичної влади; соціальна та політична поляризація [3–5].

Звернемося до трансформаційного досвіду Польщі. Польський політичний спротив сформувався у середовищі розчарованих комуністів, які допускали існування соціалізму «з людським обличчям» при умові відсутності домінування комуністичної влади. Значна підтримка демократичного соціалізму реалізувала швидкий перехід Польщі до демократичного суспільства після 1989 року. Реформатори продовжили стимулювання робочого самоврядування в питаннях заробітної плати, умов праці та виробництва в рамках націоналізованої системи. Опозиційні діячі вважали політичні реформи та економічні зміни можливими та бажаними в межах соціалістичного устрою. Керівництво профспілки «Солідарність» утрималося від оскарження структури польського комунізму відкрито, підтримуючи профспілкову активність і робітниче самоврядування. У 1981 році, напередодні придушення комуністами «Солідарності», кілька відомих лідерів закликали до передачі державної власності у колективну власність [6].

У 1986 р. у пресі зазвучав заклик до створення у Польщі економіки, заснованої на ринкових принципах, але з коригуваннями, які будуть з болючими наслідками. У 1987 р. партія «Солідарність» визнає потребу ринкових перетворень і вільної економічної діяльності, хоча зазначена позиція «Солідарності» була ще досить суперечливою, адже відстоюючи ринкові принципи, вона одночасно вимагала повної зайнятості. Перший демократичний уряд Т. Мазовецького розпочав реструктуризацію економіки за якою прослідувало скорочення робочих місць. У даній ситуації реформатори стали жертвами змін, адже ринкові перетворення спричинили суттєві проблеми, та розчарування прихильників «Солідарності». У той же час, нереволюційний перехід до демократії перетворив окремих колишніх комуністичних лідерів на великих власників [7].

Після перемоги «Солідарності» на виборах 1989 року, уряд Т. Мазовецького, стикаючись з катастрофічною економічною ситуацією з 50 % річною інфляцією та некерованим державним дефіцитом бюджету, запроваджує скорочення державних витрат. Стабілізована економіка перейшла до зростання, але проблематика бідності посилювалася, щостворило суспільстванедовіру до демократичних змін. Приватизаційні процеси, в яких колишні представники комуністичного режиму отримали у власність державні підприємства, поглибило соціальну кризу. Протягом 1990-х років вибори у Польщі набували гостроти,

за низької участі громадськості. Навіть погляди Л. Валенси виявилися суперечливими, і він зникає із суспільного життя після президентського терміну з 1990 по 1995 рік. Новим урядом продовжилося економічне реформування, надаючи Президенту нагляд за обороною та зовнішньою політикою. Конституція 1997 року уточнила поділ влади та закріпила громадянські права. Незважаючи на економічний розвиток, багато звичайних людей були незадоволені власним життєвим станом, зміщуючи власні політичні погляди праворуч [6; 8].

Після 1989 року конституційні рамки Польщі були набагато ближчими до ліберально-демократичних країн, ніж до Радянського Союзу. Ще до того, як у січні 1990 року уряд Т. Мазовецького запровадив так званий пакет економічних реформ «шокової терапії», соціалістичні принципи були припинені із запровадженням Закону про економічну діяльність у січні 1989 року. Зазначений законодавчий акт звільнив більшість секторів економіки від централізованого планування та виділення ресурсів [9].

В якості основних напрямів змін у політичній системі Польщі можливо виокремити: ствердження основ плюралізму у політичній сфері (свобода слова і преси; демократичні підходи до формування органів публічної влади; незалежність судової гілки влади); легалізація політичної опозиції, конституційний поділ влади; становлення інститутів демократичного парламентаризму [10].

Інтеграція у західні політичні та безпекові структури стало ключовим напрямом польських урядів після 1989 року, що було підкріплено у квітні 1994 року, коли країною було подано офіційну заявку щодо вступу до Європейського Союзу. Дипломатичні відносини між Європейськими Співтовариствами та Польщею встановилися у вересні 1988 року, а Угода про торгівлю і співпрацю була укладена через рік. Угода про асоціацію, відома як Європейська угода між Європейськими Співтовариствами і Польщею, яку підписали 16 грудня 1991 року, набула чинності 1 лютого 1994 року. У 1999 році Польщу визнано Європейською Комісією країною, яка має ринкову економіку. Саміт у Копенгагені, що пройшов у грудні 2002 року, ознаменувався підписанням історичних угод про приєднання країн Центральної Європи до Європейського Союзу [11].

Європейський досвід демократичного транзиту є цінним для України, адже країни-транзитери мають схожі історичні паралелі генези соціального та політичного трансформування: наявність періодів бездержавності, існування у кордонах режимів авторитарного чи тоталітарного керування, геополітичного тиску «наддер-

жав», виникнення процесів демократичних перетворень. Звісно, що особливість європейського шляху до демократії передбачає зваженого підходу до виявлення подібності та використання його в якості елемента при аналізі політичної історії іншої країни. Попри різні погляди, дійсно є важливими впроваджені у східноєвропейській практиці моделі та підходи щодо розв'язання проблематики у соціальній, економічній, політичній та національній сферах.

Суттєва тоталітарна спадщина в Україні у період виникнення демократичних змін загальмувала формування дієвих державних інститутів та потужної національної спільноти. Висловлена позиція громадян щодо незалежності країни у 1991 році, послаблювалася тягарем соціалістичного світогляду, зв'язком з минулими політичними орієнтаціями, що знижувало активність дій опозиційно налаштованих до колишньої управлінської еліти політично свідомих сил. В українському політичному представництві виокремилися колишні партійні керівники та директори великих підприємств, які, по суті сповідували комуністичну ідеологію. Демократичні сили мали вдатися до компромісних дій щодо підтримки української державності в обмін на передачу владних повноважень представникам комуністичної партії. Таким чином поступки опозиційної меншості дозволили реалізувати демократичні зміни на початку 1990-х років, але потужне комуністичне представництво у парламенті не сприяло динамічному розвитку демократії та ліберальних реформ [12].

Аналіз вітчизняних процесів демократизації доводить, що політичною елітою без наявності виваженої програми розпочато масштабну лібералізацію, а реформування не було посилено дієвими принципами формування демократичного суспільства.

Таким чином, деінституціоналізація делегітимувала старі інститути, не посприявши наданню легітимності новим. Інкорпорування низки поставторитарних ліберально-демократичних інститутів, що не врахувало національну специфіку, спотворило трансформаційні процеси. Некерованість ліберальних підходів призвела до суттєвих кризових станів в економічній сфері, посиливши соціальні протиріччя, погіршивши рівень життя населення. У той час як Україна була значно невідповідною до складного впровадження західних надбань ліберального шляху розвитку, країни Центральної Європи досить успішно використали власний більш сприятливий соціально-економічний базис [1]. Демократична трансформація в Україні потребувала значних змін у різних сферах суспільного життя, формування середнього

класу, який підтримував би процеси демократизації країни, створення нової політичної еліти без тягаря тоталітарного минулого.

Потреба реалізації ліберальних інституційних реформ виявила себе у суттєвому зростанні кількості країн, в яких панувала авторитарна політична система наприкінці 1980–1990-х роках ХХ століття, стати на шлях демократичних трансформацій; реформувати демократичні інститути (виборчу систему, збалансування відносин між гілками влади); провести інституційні зміни у політичних системах; впровадити децентралізацію. Окремі країни (наприклад Польща) мали більш потужні ліберальні напрацювання, меншу тоталітарну історію і можливості швидкої реалізації демократичного реформування. Відмінним від польського був історичний та ідеологічний шлях України, де демократичні зміни слугували основою для послідуєчого формування національної держави, що стримало та ускладнило процеси транзиту до нової політичної системи.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, аналіз процесів формування і еволюції демократичних і державотворчих традицій Польщі і України як сучасних демократичних європейських держав продемонстрував наявність різних передумов трансформаційного переходу та його наступних результатів. Ключовими характеристиками демократичного розвитку періоду кінця 1980-х – середини 1990-х років стало тяжіння до демократичного устрою, конфлікт між представниками комуністичної ідеології та опозицією, поява елементів громадянського суспільства, опозиційний характер окремих політичних рухів, національні особливості країн. Сучасна польська державність виокремилася на основі історичних передумов підтримки демократичного соціалізму, компромісу еліт, прояву плюралізму у політичній сфері, підтримки ринкового реформування, легалізації політичної опозиції, конституційного поділу влади; становленню інститутів демократичного парламентаризму. Подальшим ствердженням демократичного шляху Польщі стало укладання Угоди про торгівлю і співпрацю, Європейської угоди між Європейськими Співтовариствами і Польщею та угода про приєднання країн Центральної Європи до Євросоюзу, що посилює демократичні традиції країни. Особливістю українського досвіду демократичних змін стало довгострокове домінування комуністичних політичних сил, що не сприяло швидким ідеологічним перетворенням у країні.

Література:

1. Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть / упоряд. М. Лендьял. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2016. 464 с.
2. Милосердна І. М. Моделі демократичних перетворень в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.: регіональний вимір. *Актуальні проблеми політики*. 2018. Вип. 61. С. 67–76.
3. Єпур М. В. Транзитний демократичний політичний режим як феномен ХХІ століття. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2019. Том 31(70). № 1. С. 20–25.
4. Бусленко В. В. Взаємовідносини влади та опозиції в контексті демократизації політичних систем : дис. д-ра політ. наук : 23.00.02. «Донецький національний університет імені Василя Стуса» Міністерства освіти і науки України, Вінниця, 2020. 469 с.
5. Вегеш М. М., Кополовеч Р. В. Демократичний транзит у країнах пострадянського простору: генеза, моделі, етапи. *Вісник Львівського університету. Серія : Філо.-політолог. студії*. 2020. Вип. 33. С. 94–100.
6. Kubas S. et al. The trajectory of the process of democratization in Poland in the light of theory, political praxis and external evaluation: 1989–2019. *Studia Politologiczne*. 2020. №. 57. P. 9–29.
7. Peters Y., Tatham M. I. Democratic transformations in Europe: Challenges and opportunities. Taylor & Francis Ltd, 2016. 342 p.
8. Окуньовська Ю. В. Вплив незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність» на становлення громадянського суспільства у Польщі. *Політичне життя*. 2017. № 1–2. С. 33–37.
9. Cole D. H. From Renaissance Poland to Poland's Renaissance. *Michigan Law Review*. 1999. № 6(97). P. 2062–2102. URL: <https://repository.law.umich.edu/mlr/vol97/iss6/37>
10. Остапеч Ю., Буркало В., Гайданка Є., Марадик Н. Теоретико-методологічні засади дослідження постсоціалістичних трансформацій. *Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть* / упоряд. М. Лендьял. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2016. 464 с.
11. Савка В. Інтеграція країн регіону до Європейського Союзу. *Політичні трансформації у країнах Центральної Європи наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть* / упоряд. М. Лендьял. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2016. 464 с.
12. Мацієвський Ю. В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014) : монографія. Чернівці : Книги ХХІ, 2016. 552 с.

References:

1. Lendyiel, M. (2016). Politychni transformatsiyi u krayinakh Tsentral'noyi Yevropy naprykintsi XX – na pochatku XXI stolit' [Political transformations in the countries of Central Europe at the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries]. Uzhhorod : Polihraf tsentr «Lira», 464 s. [in Ukrainian].
2. Miloserdna, I. M. (2018). Modeli demokratychnykh peretvoren' v kintsi KHKH – na pochatku KHKH st.: rehional'nyy vymir [Models of democratic transformations in the late 20th and early 21st centuries: regional dimension]. *Aktual'ni problemy polityky*. Vol. 61. S. 67–76 [in Ukrainian].
3. Yepur, M. V. (2019). Tranzytnyy demokratychnyy politychnyy rezhym yak fenomen KHKH stolittya [Transit democratic political regimen as a phenomenon of the XXI century]. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernads'koho. Seriya : Yurydychni nauky*. Vol. 31(70). № 1. S. 20–25 [in Ukrainian].
4. Buslenko, V. V. (2020). Vzayemovidnosyny vlady ta opozyttsiyi v konteksti demokratyzatsiyi politychnykh system [Interrelations between the power and the opposition in the context of democratization of political systems : manuscript]. Vasyly' Stus Donetsk National University, Ministry of Education and Science of Ukraine. Vinnytsia, 469 s. [in Ukrainian].
5. Vegesh, M. M., Kopolovets, R. V. (2020). Demokratychnyy tranzyt u krayinakh postradyans'koho prostoru: geneza, modeli, etapy [Democratic transit in the countries of the post-Soviet space: genesis, models, stages]. *Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies*. Issue 33. S. 94–100 [in Ukrainian].
6. Kubas, S. et al. (2020). The trajectory of the process of democratization in Poland in the light of theory, political praxis and external evaluation: 1989–2019. *Studia Politologiczne*. №. 57. S. 9–29.
7. Peters, Y., Tatham, M. I. (2016). Democratic transformations in Europe: Challenges and opportunities. Taylor & Francis Ltd. 342 s.
8. Okun'ovs'ka Y. V. (2017). Vplyv nezalezhnoyi samovryadnoyi profesiynoyi spilky «Solidarnist'» na stanovlennya hromadyans'koho suspil'stva u Pol'shchi [Influence of the «Solidarity» independent self-governing professional union on the establishment of civil society in Poland]. *Politychne zhyttya*. № 1–2. S. 33–37 [in Ukrainian].
9. Cole, D. H. (1999). From Renaissance Poland to Poland's Renaissance. *Michigan Law Review*. № 6(97). P. 2062–2102. URL: <https://repository.law.umich.edu/mlr/vol97/iss6/37>
10. Ostapets, Y., Burkalo, V., Haydanka, E., Maradyk, N. (2016). Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennya post-sotsialistychnykh transformatsiy [Theoretical and methodological foundations of the study of post-socialist transformations]. *Politychni transformatsiyi u krayinakh Tsentral'noyi Yevropy naprykintsi XX – na pochatku XXI stolit'*. Uzhhorod : Polihraf tsentr «Lira». S. 17–44 [in Ukrainian].
11. Savka, V. (2016). Intehratsiya krayin rehionu do Yevropeys'koho Soyuzu [Integration of the countries of the region into the European Union]. *Politychni transformatsiyi u krayinakh Tsentral'noyi Yevropy naprykintsi XX – na pochatku XXI stolit'*. Uzhhorod : Polihraf tsentr «Lira». S. 375–402 [in Ukrainian].

12. Matsievskiy, Y. V. (2016). U pasttsi hibrydnosti: zygzagy transformatsiy politychnoho rezhymu v Ukraini (1991–2014) : monohrafiya [Trapped in hybridity: zigzags of transformations of the political regime in Ukraine (1991–2014) : monograph]. Chernivtsi : Books XXI. 552 s. [in Ukrainian].

13. Stepanova, N. (2013). Konfliktna vzayemodiya sub"yektiv ukrayins'koyi polityky: novi umovy, novi pravyla, novi pidkhody do vyvchennya [Conflict interaction of subjects of Ukrainian politics: new conditions, new rules, new approaches to study]. *Doslidzhennya politychnoyi vzayemodiyi v umovakh transformatsiyi suspil'stva : zb. nauk. prats'*. Odesa : Odes'kyu nats. un-t im. Mechnykova. S. 201–222 [in Ukrainian].